

Stenhuse i Kalundborg

Af Jørgen Ganshorn

1. Indledning

Byen Kalundborg har, indtil den sidste generations alt for planløse udbygning af Røsnæshalvøens inderste bakkedrag, ligget nærmest som to sammenbyggede byer eller bydele langs den inderste vig af Kalundborg fjord.

De fleste forbinder vel først og fremmest byen med den unikke femtårnede teglstenskirke, der netop ligger i »den ene by« – Højbyen. Byens egentlige center er imidlertid for længst rykket til »den anden by« – Nederbyen; den gamle indfartsvej fra øst.

Kalundborg er mere end blot kirken. Faktisk har byen haft et af senmiddelalderens mest betydende slotsanlæg, ja hele byen har nærmest været en del af slottet, omgivet, som den var, af svære teglstensmure, og med ganske store slotsanlæg i såvel øst- som vestenden af byen (1).

Vores viden om slotsanlæggene er beskeden, den vestre borg, der nok er nedlagt før år 1500 er udgravet i første fjerdedel af dette århundrede (2), mens den østre borg, der blev det egentlige Kalundborg slot før år 1400 ikke er og næppe lader sig udgrave p.g.a. de betydelige bygninger fra midten og slutningen af forrige århundrede, der ligger på dets sted (3). Om dette slot og byens omgivende mur har vi imidlertid utrolig god viden fra den omkring år 1600 tegnede grundplan og opstalt af byen (fig. 2). Samme grundplan giver os desværre et fuldstændig misvisende billede af byens huse, der her er gengivet som sammenbyggede længer,

man får vel nærmest Nyboder i København i tankerne, og ikke, som det var i Kalundborg, en variation af én og to etages bindingsværks- og grundmurede huse.

Vi er godt stillede med viden om Kalundborgs bygninger i 1600-tallet men faktisk også en del tidligere. Løke har været byen venligt stemt og større ildebrande nævnes kun år 1495 (4), hvor en brand angives at have lagt en del af byen øde – hvor og hvormange huse der var skadede er der imidlertid ingen angivelse af. Næste gang vi ved at byen rammes af brand er i 1617 (5), og da er det sandsynligvis i kvarteret omkring kirken ilden havde fat. Kilderne fortæller dog heller ikke i dette tilfælde nøjagtigt hvor.

Senere har der ikke været ildebrande omfattende større helheder i byens ældre kvarter.

Da de svenske belejringstropper i 1659 havde ladet byens borgere nedbryde slottet (6), var højbyens særlige fortrin knækket og handelsprivilegierne udvidedes 1660 (7) til at gælde også nederbyen, der fremover blev stedet hvor al handel og udvikling samlede sig. Den middelalderlige by blev efterhånden overladt de dårligere stillede grupper, og det redede husene fra radikale udskiftninger og ombygninger.

Det middelalderlige kildemateriale omtaler enkelt-ejendomme fra første halvdel af 1400-tallet og af dem flere der angives som stenhuse. Ejerne af disse huse findes først og fremmest i kredsen af personer med direkte forbindelse til slotsadministrationen.



Fig. 1. Kort over Kalundborg, fra Frederik V's atlas bd. 37 pl. 31. (Kgl. Bibl.)

I 1442 stadfæstede således lensmanden på Kalundborg slot sin faders messerstiftelse og opregner her: En

stenhusgård som ligger mellem Kongens stenhus og marestalden, en gård næst vesten Rådhuset, en gård hos vor Frue Kirkegård næst østen Ib Pedersszen Borgemesters gård, en gård vesten næst Biskoppens, en gård vesten næst gammel Hemndrick Kocks gård, og

på Søgården [Søgaden?] en mellem Claus Smed og Peder Seste en gård, en bod på Torvet østen næst Claus Baggers. Lensmanden, Hermand Flemming, fordrer desuden i brevet at blive boende i stenhusgården (8). Der har været nogen uenighed om den sandsynlige placering af disse ejendomme (9), men det må anses for sandsynligt at stenhusgården ligger på det senere torv matr. nr. 12, og at der er tale om en ganske sammenhængende bebyggelse, der skænkes til Vor Frue alter.

En anden af de betydelige ejere fra 1400-tallet var bispesædet i Roskilde. Roskildebispens var rigets øverste kansler (10) og da en væsentlig del af administrationen og de tilhørende arkivfunktioner befandt sig i Folen på Kalundborg slot havde han vel et behov for en bolig i byen. I 1386, 1402 og 1408 (11) samler biskoppen Peder Jensen med tilnavnet Lodehat nogle jordlodder. Vi ved ikke på dette tidspunkt hvor i byen, men intet giver anledning til at formode det skulle være andre jorde end de, der efter reformationen benævnes som den gamle biskopsgård (12).

Det er et ganske markant jordopkøb, bestående af

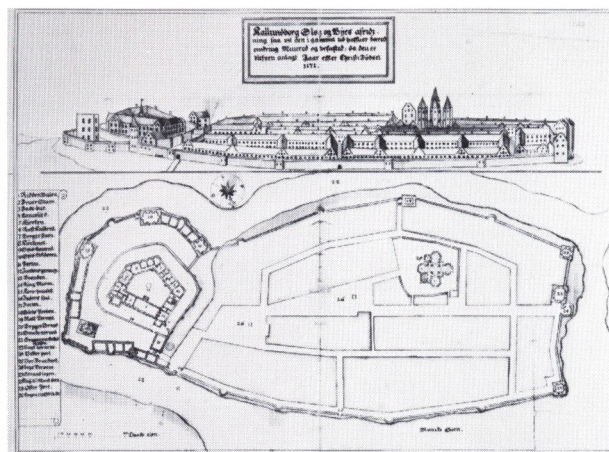


Fig. 2. Prospekt og kort, tegnet i begyndelsen af 1700-tallet efter forlæg fra begyndelsen af 1600-tallet. Kortet er fuldt pålideligt og kan anvendes sammen med moderne matrikelkort, mens angivelsen af bygningerne er ukorrekt og stereotyp. Bemærk syd er opad! Nat mus II afd.

tre gadegrunde mod Adelgade midtfor det trekantede torv op mod Vor Frue kirke. Det er angivet i brevene at biskoppen køber gårde i byen – altså angiveligt ikke

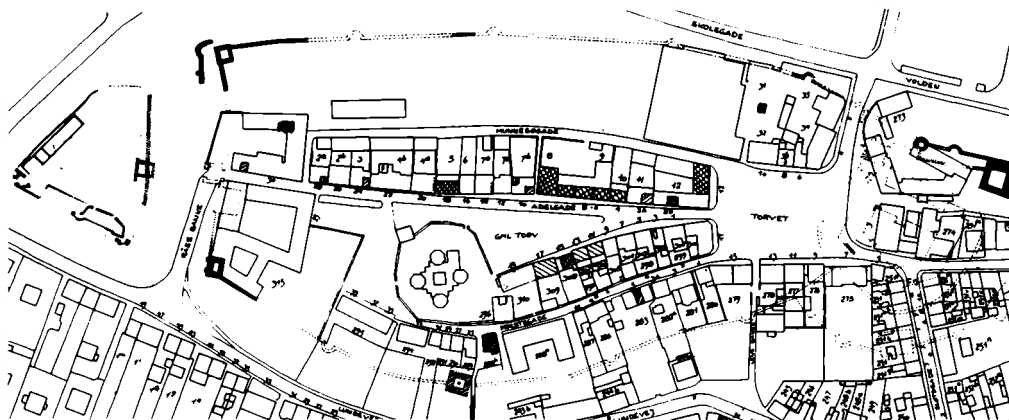


Fig. 3. Kort over højhyen med angivelse af bevaringsværdige kældre fra middelalder og renaissance. Mål 1: 4000.



Fig. 4. Adelgade 15 før restaurering 1979.

øde byggegrunde, hvilket vel også skulle være overraskende om sådanne havde været beliggende midtfor torvet. I de nustående huse – herom senere – indgår da

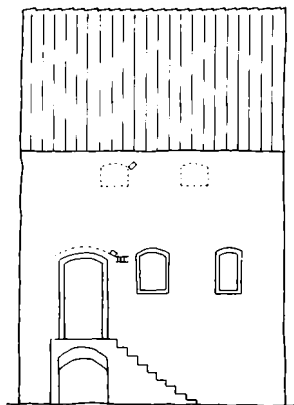


Fig. 5. Rekonstrueret facade af Adelgade 15. Der knytter sig betydelig usikkerhed til angivelsen af åbninger i overetagen. Mål 1:200.

også gavlen af et ældre stenhus i salsbygningen, og rester af udatérbare bygningsdele, der dog må være middelalderlige, indgår i havemuren mod Munkesøgade – baggaden i byens nordside.

Blandt de andre betydelige jordejere og ejere af stenhusse finder vi fra midten af 1400-tallet Vor Frue kirke i København (13). Den ejer et stenhus på Adelgadens søndre side, som senere overgår til Ærkebiskop Birger Gunnarsen i Lund (14). Ved at fastlægge naborelationerne som opgives i dokumenterne kan det sandsynliggøres at der er tale om det endnu stående stenhus i Adelgade 15.

2. Adelgade 15

Med dette hus står vi nok overfor den ældste af de »borgerlige« bygninger i byen (fig. 4). Huset bestod indtil midten af 1700-årene af seks bjælkefag hus med frigavl mod en smal slippe på vestsiden (15). Ved ombygningen i 1978-79 viste det sig ikke overraskende at bygningen var meget betydeligt ombygget og ændret

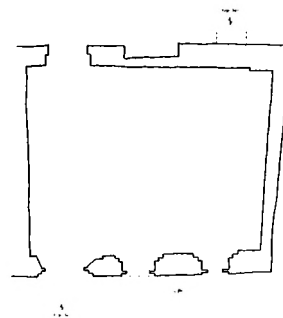


Fig. 6. Rekonstrueret plan af Adelgade 15 med angivelse af de konstaterede vindues og dørfalser samt sporene efter ildstedsvanger og påbygget lude. Mål 1:200.

(16), men en sandsynlig planløsning kunne afæskes bygningen, og med megen forbehold kunne også en facadeopstalt angives (fig. 6).

Huset har bestået af ét rum i den højtliggende, fra først af sikkert helt frie, kælderetage og tilsvarende ét rum i 1. etage. På bagsiden har været en ludde over de østre fag, men dens oprindelige bredde er ikke konstateret (fig. 5).

Få spor i murværket i gadesiden angav placeringen af de ældre vinduer, men da sporene både viste murede og huggede false fra flere byggefaser er vindueshullernes placering og udseende behæftet med megen usikkerhed og rekonstruktion lader sig kun gøre med skelen til andre samtidige bygninger. Vi var bedre stillede i angivelse af dørens placering. I husets østre fag var indvendig bevaret murede false, der angav en stærkt indvendig smiget og udvendig antagelig enkeltfalsed dør. På den udvendige side var en enkelt sten fra et prydskefte bevaret ved den vestre dørfals, og på dette beskedne grundlag er dørstedet rekonstrueret.

På husets bagside var de tilgængelige spor om muligt endnu mere mangetydige. En række lodrette revner i murværket syntes at angive, at huset måske fra begyndelsen har haft bindingsværksbygget bagside (fig. 7). Muren var hul, og bestod af to »skaller« muret i munkeforbånd af store sten. Trods mange senere gennembrydninger og forskellige tolkninger af forskellige iagttagere, er det nok værd at holde fast ved en rimelig logisk planløsning og dermed disponering af bagsidens murværk.

Det er på den baggrund sandsynligt, at det i det østre fag fundne fladbuede dørstik er oprindeligt og angiver adgangen ret for gadedøren til luden. Omtrent midtfor bagsiden var bilæggerovnen placeret, og mod vest var der ingen åbning i første omgang, idet der her var opgang fra kælderen. Derved gives der mulighed



Fig. 7. Adelgade 15's bagside før restaurering, med tydelige spor efter lodrette revner, der måske skyldes at muren oprindeligt var bindingsværksbygget. Foto: Nat mus II afd.

for at fraskille en gennemgående forstuegang ved en let skillevæg, som der ikke kunne ventes at eksistere spor efter i det meget ombyggede hus. Kælderens planløsning er desuden ved denne opdeling den for Kalundborg sædvanlige med nedgang fra gaden i den ene side og opgang til gården ved det modstående hjørne.

Huset synes altid at have været to etager højt, men indretningen og brugen af overetagen er helt ukendt. Der var her så ombygget at nogen sikker angivelse om tallet af åbninger ikke lader sig gøre, blot tydede sporene på at åbningerne havde været dobbeltfalsede indad og enkeltfalsede udad.

Sammenfattende er der altså tale om et hus antagelig bygget før 1454 (17) i grundmur mod gaden og bindingsværk mod gården, indrettet med kælder med udgang til såvel Torvet som gårdspladsen. 1. etage har været anvendt til boligrum, mens 2. etage næppe har

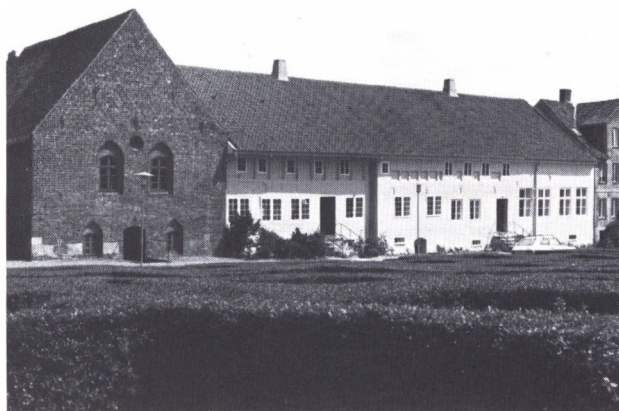
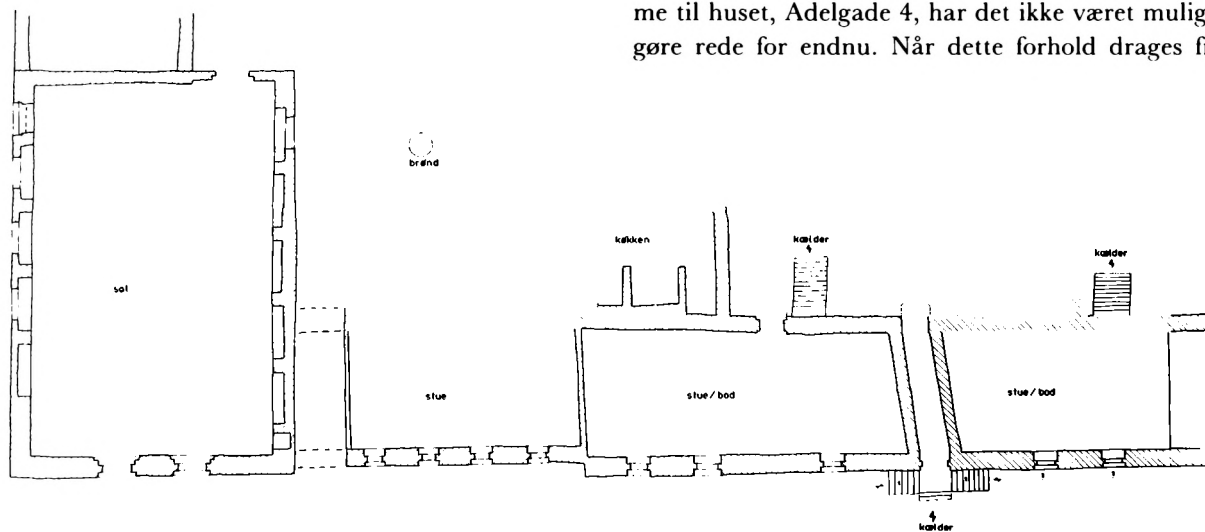


Fig. 8. Bispegården i Kalundborg efter restaurering 1976-80. Mål 1:300.

Fig. 9. Rekonstruktion af Bispegårdens planløsning udført efter de bygnings-arkæologiske spor. Mål 1:200.



været egentlig boligfunktion. Husets størrelse var udvendig ca. 700 cm × 615 cm.

3. Bispegården – Adelgade 6-8

Ret overfor Adelgade 15 ligger den før omtalte »bispegård«. Huset består dels af en dobbeltbod mod øst dels en salsbygning og derimellem et let tilbagetrukket hus – »et herbergshus.«

Hele komplekset er opført i grundmur og i salshuset bagside – nordgavl – indgår desuden rester af et ældre noget smallere hus, der ligeledes må have været gavlvendt nord-syd. Da ejendommen således ikke er homogent opført må hver af de tre dele beskrives særskilt.

Den østre ende er bedst undersøgt i forbindelse med omfattende istandsættelsesarbejder i 1976-80. Huset har to oprindelig adskilte, højtliggende kældre, måske fra opførelsen næsten overjordiske og herover to boliger/boder placeret omkring en gennemgående fælles forstuegang (fig. 9). De to boder har næppe været helt lige store, men husets forbindelse eller mangel på samme til huset, Adelgade 4, har det ikke været muligt at gøre rede for endnu. Når dette forhold drages frem



Fig. 10. Væggen i kælderen mellem Adelgade 4 og 6.



Fig. 11. Adelgade 4 med middelalderligt murværk indtil kordongesimsen mod gaden. Husets oprindelige bredde og dets kælder svarer til nr. 6's.

skyldes det at skillevæggen i kælderen mellem nr. 6 og 4 tydeligvis er sekundær i sin nuværende udformning, opmuret, som den er, i ler af ret store marksten (fig. 10). Dens stærkt uregelmæssige karakter og anderledes murteknik end husets øvrige vægge kunne tyde på, at de to ejendomme har været sammenhørende. I Adelgade 4 vides der ialtfald at være middelalderligt murværk indtil bjælkelaget mellem 1. og 2. etage i gadesiden (19) (fig. 11).

I 1. etage er mellem nr. 6 og 4 en sekundær bindingsværksvæg, der stammer fra opdelingen af »bispegården« i fire parter efter reformationen, der mangler således også i denne etage en oprindelig østvæg (fig. 12).

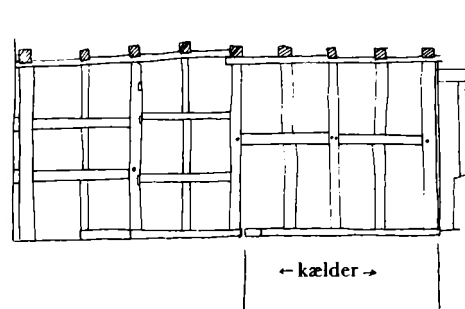


Fig. 12. Opmålingstegning af bindingsværksvæg mellem nr. 4 og 6. Mål 1:150.

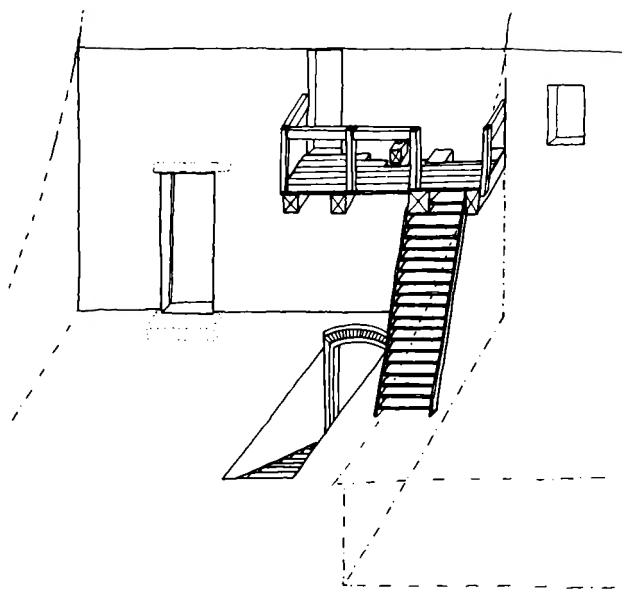


Fig. 13. Rekonstruktionsskitse af svale med opgang til overetagen på bodens gårdside.

Den mere sikkert bevidnede indretning af nr. 6 vest for den gennemgående forstuegang består mod gaden af ét rum, der dog kan have været delt i et mindre mod forstuegangen og et større mod vest af en let væg, der ikke kan forventes at afsætte spor i væggene når de mange senere ombygninger tages i betragtning (20).

På nordsiden af dette énrumshus var mod vest tilbygget en lude af omtrent samme bredde som den nuværende udbygning fra slutningen af 1700-tallet. Denne indeholdt køkkenildstedet, hvoraf vangerne og brølægningen er konstateret, og tæt op til ludens østre side var udgang fra gaderummet til gården. Videre øst for denne var opgang af en muret trappe fra kælderen.

Boligen/boden var oplyst fra gaden af to relativt tætstillede fladbuede vinduer i spidsbuet spejl i den vestre



Fig. 14. Spidsbuede spareblændinger i kælderen under den østre bod. Foto på Nationalmuseets 2. afdeling.

ende og et af samme type i den østre. Alle vinduer var enkeltfalsede både indad og udad. I bagsiden kan der næppe have været plads for vinduer.

Husets øvre etage er, og har antageligt altid været, lav, indrettet til depotlofter. Det gennemløbende bånd af enkle blændingsfelter giver antydning af åbninger, der kan have været forsynet med luger.

Enkelte af blændingerne havde efter murforbantet at dømme oprindelig haft ret smalle åbninger.

Adgangen til overetagen synes alene at være sket via en svale på bagsiden (fig. 13) Sporene efter svalegangsbjælkerne og en dør ses over forstuegangens dør. Trappen var placeret opad kældernedgangen.

Husets kælderetage er af væsentlig forskellig karakter øst og vest for stueetagens gennemgående gang.

Den østre kælder er udført med murede spidsbuede spareblændinger mod gaden, egen nedgang fra samme side og oprindelig med opgang i det nordøstre hjørne til gården (fig. 14). Denne opgang er efter husets omdannelse omkring 1550 ændret til et lille, af marksten sat, kælderrum (21). Den vestre kælders sydmur er muret i teglsten mens nordsiden og gavlvæggene, bortset fra de sekundære døre er sat i marksten. Der er altså i byggeteknisk henseende betydelig forskel på de to kældre, og der kan spørges om den ene i virkeligheden tilhører et ældre hus, et af de ærkebiskop Peder Jensen angiveligt købte i 1386, 1402 eller 1408?

Det omgivende terræn er, hvilket vel ikke kan undre, hævet noget siden opførelsen af »bispegården«. Desværre blev der ikke foretaget et gennemført nivellement, da »højbyen« i 1982 var gennemgravet fra øst til vest og nord til syd for nedlægning af nye forsyningsledninger. Efter forfatterens hukommelse kan det imidlertid formodes at gammel overflade – den middelalderlige? – ligger ca. 90 cm under nuværende fortovsniveau; hvilket igen betyder at kældergulvene næppe har ligget mere end mindst 60 cm under gadens niveau.

Efter dette bodebyggeri må næste fase i »bispegårdskomplekset« være nybygningen af et salhus, måske som erstatning for eller udvidelse af den nord-syd vendte bygning, der lå op til strædet mellem hovedgaden, Adelgade, og baggaden, Munkesøgade.

Dette ældre hus, der utvivlsomt har stået på pladsen ved Peder Jensens overtagelse, er kun sporadisk kendt, men dele af dets nordre væg indgår i den nuværende havemur mod Munkesøgade og det synes sandsynligt, at de ved reparationer af samme mur langs Rådhusstræde konstaterede brede fundamenter må stamme fra dette hus (22) (fig. 16).

I den nye salsbygning lod man da også hele sydgav-

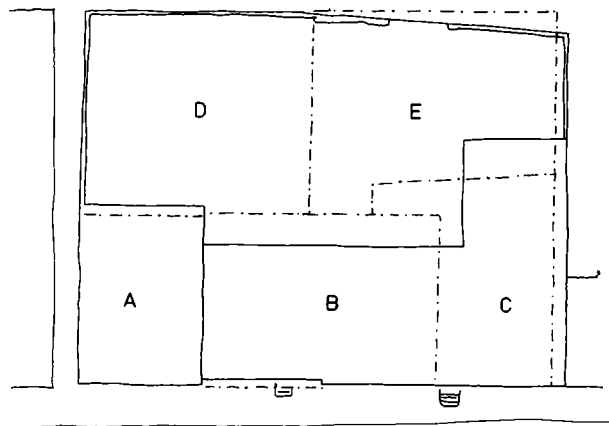


Fig. 15. Udstykningsskitse 1538-39. Efter Chr. Waagepetersen.

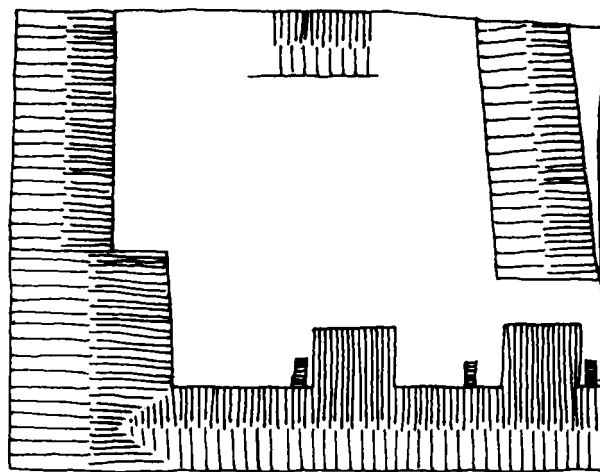


Fig. 16. Skitse af situationsplan ca. år 1500. Mål 1:500.



Fig. 17. Salbygningens overetage med døren i nordgavlen, ad hvilken den oprindelige adgang har været.

len indgå, endog med temmelig uregelmæssigt murværk i den nedre del. Heraf ses at det gamle hus havde en bredde af ca. 830 cm mod det nustående salshus på 955 cm.

Salsbygningen er disponeret med en kælderetage i niveau med det formodede tidligere gadeniveau. Ad-

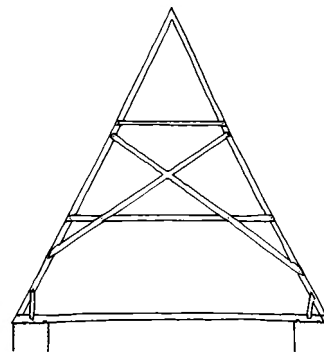


Fig. 18. Rekonstruktion af tagkonstruktionen i sin oprindelige opstilling. Mål 1:200.

gangen til kælderen har været dels fra gaden dels gennem en dør i nordgavlen. Det er dog et uafklaret spørgsmål om døren fra gaden er oprindelig. Sydfacaden er betydelig ombygget dels ved to restaureringer i dette århundrede dels ved, at bygningen efter reformationen fik tilbygget en fire fags, to etager høj bindingsværkstilbygning ud mod torvepladsen, hvori den egentlige rådstue indrettedes (23), da huset fungerede som rådhus fra 1539-1854 (24).

Kælderen har alene haft en række små luftåbninger i væggen mod Rådhusstræde. Åbningerne følger nogenlunde kælderenes regelmæssige, fladbuede spareblændinger der løber ved begge langvægge.

Bygningens bjælkelag er nyt og de understøttende pillers forlæg kan ikke verificeres, men den i nordgavlens anden etage placerede dør angiver vel det gamle gulvniveau. Anden etage er som kælderen ét stort rum, uden spor efter skillevægge (fig. 17). Dog er der i vestmurens nordligste fag en niche, nu udnyttet til et vindue, der kunne antyde at dette fag har været skilt fra med en let vægkonstruktion. Langvæggene i anden

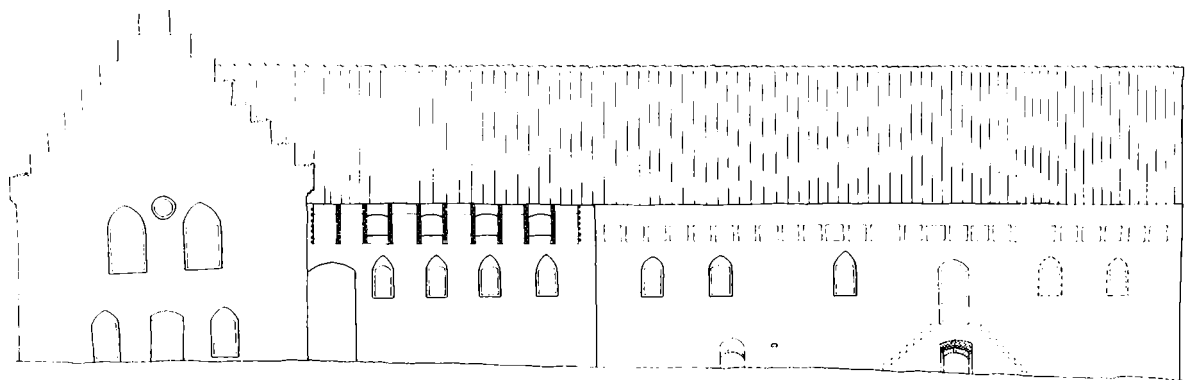


Fig. 19. Rekonstruktion af bispegårdens gadeside ca. år 1500. Angivelsen af gadeniveau er det nutidige. Mål 1:300.

etage er regelmæssigt inddelt med spidsbuede blændingsfelter. Omkring vinduerne i sydgavlen er indvendig ligeledes spidsbuede spejle, der afskæres af det nuværende bjælkelag. Bjælkelaget er ved den seneste restaurering i 1973 forstærket ved ilægning af et større antal tættere placerede bjælker. De ældre bjælker viser sig alle at være øget ca. 150 cm henhv. i øst og vestenden.

Tagværket over salsbygningen er iøvrigt et velbevaret krydsbåndstag, der oprindeligt har været opstillet over et smallere hus (ca. 830 cm), men ændret for at spænde over salens ca. 955 cm (fig. 18). Det er uvist hvornår ændringen af tagkonstruktionen har fundet sted og om tagværkets udskiftning har forbindelse med de ombygninger som komplekset gennemgik efter reformationen.

Husets gavlen mod Torvet er ommuret og kun de nederste par skifter synes at være middelalderlige. Fotos fra før de seneste restaureringer antyder at gavlen har haft højblændinger. Sporene er imidlertid så få, at et blændingsmotiv ikke kan rekonstrueres.

Adgangen til salsbygningen blev efter nedrivningen af sidehuet langs Rådhusstræde ændret fra at være en svalegang langs dette hus til at ske via et kvadratisk trappethus påbygget udfor de eksisterende døre i salsbygningens nordgavl (25).

Bispegårdens sidste middelalderlige byggefase har antagelig været opførelsen af en mellembygning mellem salshuset og boden (fig. 19). Denne mellembygning ligger lidt tilbagetrukket for flugten og boden og sås ikke ved facadeistandsættelsen at være muret i forbandt med denne. Der sås heller intet forbandt udført ved sammenbygningen med salshuset.

I forbindelse med gennembrydning af en passage mellem salshusets kælder og kælderen under mellembygningen viste et snit til underkant af de to fundamenter ensartede nedgravningsgrøfter for begge fundamenter (fig. 20). Det har i forbindelse med tolkning af opmålingstegningen fra denne undersøgelse været diskuteret om det angivne trækulslag, der synes gennembrudt ind mod salsbygningens fundament skyldes en afbrydelse af arbejdet. Fortsættelsen af denne tan-

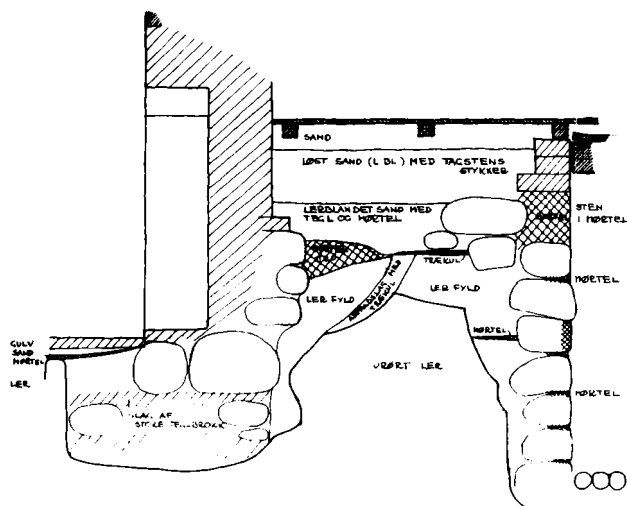


Fig. 20. Opmåling af gennemgravningen mellem salshus og mellembygning. Nat mus II afd. v/Morten Aaman Sørensen 1969. Mål 1:50.

kegang vil da føre til at salsbygningen skulle være senere end mellembygningen, da fundamentsgrøften for salshuset skal forstås som gravet gennem trækulslaget. Det er imidlertid forfatterens valg at tillægge hans egen konstatering af manglende sammenbinding af bygningerne større betydning end konstateringen af det meget tynde trækulslag mellem de to bygninger.

Mellembygningen var disponeret med fire nogenlunde jævnt placerede vinduer mod gaden, alle fladbuede i spidsbuede spejl.

Mod gården har der ikke indtil nu kunnet foretages undersøgelser, idet denne del af huset ikke har undergået istandsættelsesarbejder. Over husets bagside er en bred lude svarende til den øvrige del af huset fra midten af 1700-tallet.

Ved undersøgelsen af facaden kunne ingen døråbninger konstateres, men murværket nærmest salsbyg-

ningen var nogen omsat og i dårlig sammenbinding med resten af muren. Ved at sammenholde et tingsvidne fra Kalundborg Rådstue 1538 (26) med bygnings-sporene må forklaringen søges i, at adgangen til gården har været gennem en forholdsvis smal port mellem salshus og mellembygning; og at adgangen til den sidste er sket fra gården. Mellembygningens stueplan kan af de førnævnte årsager ikke rekonstrueres, mens kælderplanen kendes og adskiller sig fra bodernes.

Denne kælder havde nemlig kun adgang fra gården via en trappe og dør i rummets nordøstre hjørne. Kælderen er udelukkende muret af teglsten med kun få udstikkende syldsten. Døren til kælderen under boden øst for er tydelig sekundær.

Mellembygningen er udstyret med en blændingsrække delt ved stave muret af krydsstillede sten. Der synes ikke at være åbninger i blændingsfelterne. De mangler tillige afslutning mod taget, der har et ret betydeligt udhæng. Spørgsmålet melder sig derfor: har huset haft gavl mod gaden – altså var det et »falsk« gavlhus? Spørgsmålet lader sig ikke besvare, men udelukkes kan det vel næppe, at salshuset og mellembygningen set fra Torvet har udgjort ét hus med dobbeltgavl.

Udover de her beskrevne bygninger har der i gårds-komplekset været en eller flere bygninger ud mod Munkesøgade. Rester er bevaret i havemuren til denne side og ved udgravninger for et nyt hus i 1981 fremkom et ikke nærmere identificeret murstik af store teglsten og en række mindre fundamentsten i skellet mod samme gade (fig. 21). Dette sidste fund kan have korresponderet med et munkestensfundament under den sekundære sidebygning mod øst, og angiver i så fald et ret stort gavlvendt hus med østside omtrent i naboskel. Huset vil da have målt ca. 16,0 meter nord-syd og ca. 6,0 meter øst – vest.

Bispegårdens middelalderlige historie og funktion kan nok sammenfattes til en kombination af herbergs-
hus (mellembygningen) og repræsentativt lokale (sals-
huset) og indtægtsgivende virksomhed/daglig bolig-
funktion i dobbeltboden. Bygningerne bagude på
grunden må da have tjent til lagerrum og personalebo-
liger. Dateringen, der bygger på magre arkitekturhi-
storiske detaljer giver en total opførelsestid ca. 1450-
1500.

4. Adelgade 20 m.fl.

Ved en fortsat søgen efter middelalderlige stenbygning-
er i Kalundborg skal man blot få husnumre længere
op ad gaden før beskedne rester viser sig i kælderen til
Adelgade 20. Det kan ikke med sikkerhed fastslås, men
måske er der her tale om den i flere dokumenter nævnte
»Biskopslade« (27). Ligeledes fra arkivalsk materi-
ale kendes en grundmuret bygning mellem bispegår-
den og -laden, nemlig på grunden for de nuværende
gadenumre 10, 12, 14. Gården blev nedrevet ca. 1740
og kendes kun fra brandtaxationen 1736, hvor den blev
beskrevet som 16 fag lang mod Adelgade, 2 etager høj
med kælder under en del og en 6 fag lang, to etager høj
grundmuret sidelænge imod Rådhusstræde. Det kan
formodes at den var senmiddelalderlig, men et endeligt
bevis savnes.

5. Rektorboligen

Kalundborg kirke er omgivet af, for en stor del, mid-
delalderlig mur. I dennes nordvestre hjørne er indbyg-
get et to etager højt hus med kamtakke, mønstermu-
rede blændingsgavle.

Huset kaldes »rektorboligen« angiveligt fordi den
efter reformationen var indrettet til lejlighed for rekto-
ren ved latinskolen (fig. 22). Huset er imidlertid ud-
præget senmiddelalderligt indrettet med ét rum i un-



Fig. 21. Rester af middelalderligt hus med gemmenicher i nordre havemur ved bispegården.

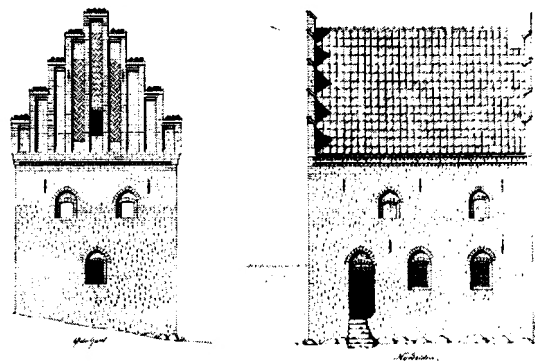


Fig. 22. Tegning af »rektorboligen« 1876 af Jacob Kornerup.



Fig. 23. Rektorboligens interieur i dag med spor efter kaminen i øvre etage.

deretagen hvortil kun er adgang via en ret stor fladbuet dør i spidsbuet, falset spejl ind mod kirkegården. Rummet har været uden mulighed for direkte opvarmning.

I overetagen er kun ét rum konstatérbart, men placeringen af adgangsdøren mellem to usymmetrisk placerede vinduer antyder at der kan have været en deling, med en let væg. Overetagen har kunnet opvarmes med en muret kamin i sydvestgavlen, der havde skorstensløb i midterste kamtak (fig. 23). Adgangen til overetagen er antagelig sket fra kirkegården eller ind over kirkegårdsmuren via en svale, hvis bomhuller er markeret på husets facade (fig. 24).

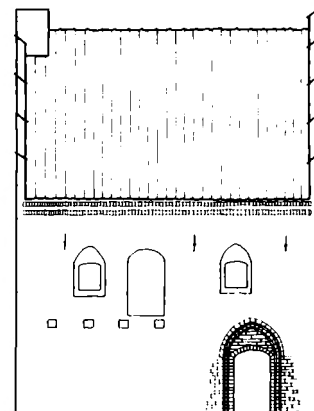
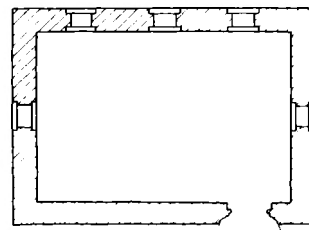


Fig. 24. Rekonstruktion af plan og facade af rektorboligen. Mål 1:200.

Huset har haft mange funktioner siden middelalderen blandt andet var det i midten af forrige århundrede opdelt i en række lejligheder for fattige. Ved restaureringen ved arkitekten V Tvede 1877 blev husets middelalderlige udseende søgt genskabt, men desværre fjernedes også etagebjælkelaget for at give bedre højde til husets nye funktioner som kapel for kirken.

Den præcise brug af bygningen har ikke kunnet verificeres, men et egentligt bolighus er der næppe tale om, snarere må det nok opfattes som en præstebolig, den katolske præst skulle jo ikke have plads for familie, og måske en art konventhus uden der dog vides at have været et egentligt konvent i Kalundborg, men nok flere



Fig. 25. Kirkeladen i dag.

præster til betjening af de to kirker, tre-fire kapeller, klosteret og de talrige altre i bl.a. Vor Frue kirke (28).

En datering i slutningen af 1400-tallet er rimelig.

6. Kirkeladen

I Kirkegårdsmures sydøsthjørne ligger endnu en middelalderlig bygning med direkte tilknytning til kirken (fig. 25). Den er gennem mange år blevet kaldt »Dr Margrethes vognport«, men har næppe noget med en bekendt dronning at gøre. Det er utvivlsomt tiendedelen for kirken, hvis relation som anneks-/sognekirke er vanskelige at udrede. Kirkeladen er en grundmuret bygning på ca. 1340 × 930 cm med kamtaktede gavle

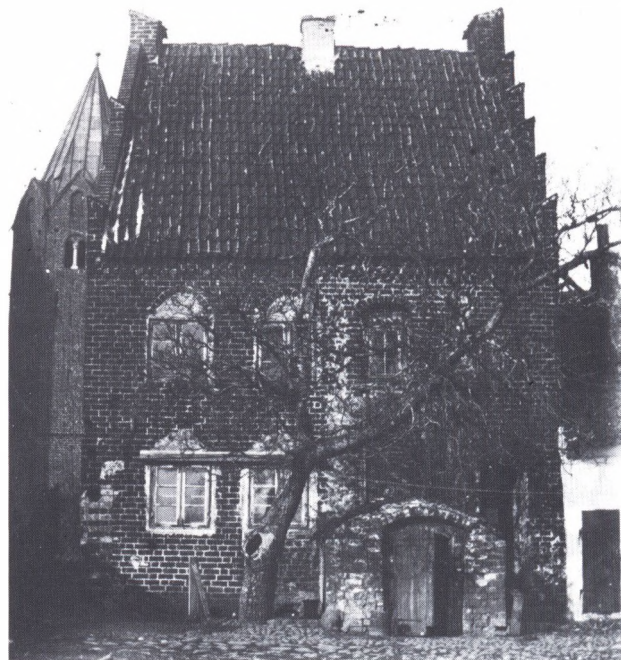


Fig. 26. Præstegade 23's gårdside ca 1890.

mod nord og syd. I samme gavle er ret brede enkle fladbuede portåbninger, der har givet mulighed for agerum langs østvæggen. I sidevæggene er høje smalle lysspalter.

Tagkonstruktionen var før Andreas Clemmensens restaurering af krydsbåndstypen.

Husets få stiltypiske træk og den meget omfattende istandsættelse 1918-19 giver næsten ingen mulighed for præcis tidsbestemmelse, men at bygningen kan stamme fra sidste del af 1400-årene er ikke umuligt.

7. Præstegadehuset

Omtrent ret overfor kirkeladen, på sydsiden af Præste-



Fig. 27. Rester af kaminen i stueetagen.

gade ligger endnu et stenhus og her ét med en ganske velbelyst historie. 1484 sælger byen til sognepræsten i Rørby en jord som tidligere havde været et stræde mod, at han lader være fri adgang til muren og mod at han lader gøre en trappe til muren (29). Ved naborelationer og ved at samme sognepræst i 1499 giver gården til Sct. Gertruds alter i Vor Frue kirke til ejendom (30) kan vi bestemme at der her er tale om Præstegade 23 (31).

Idag står kun en torso af den oprindelige ejendom,

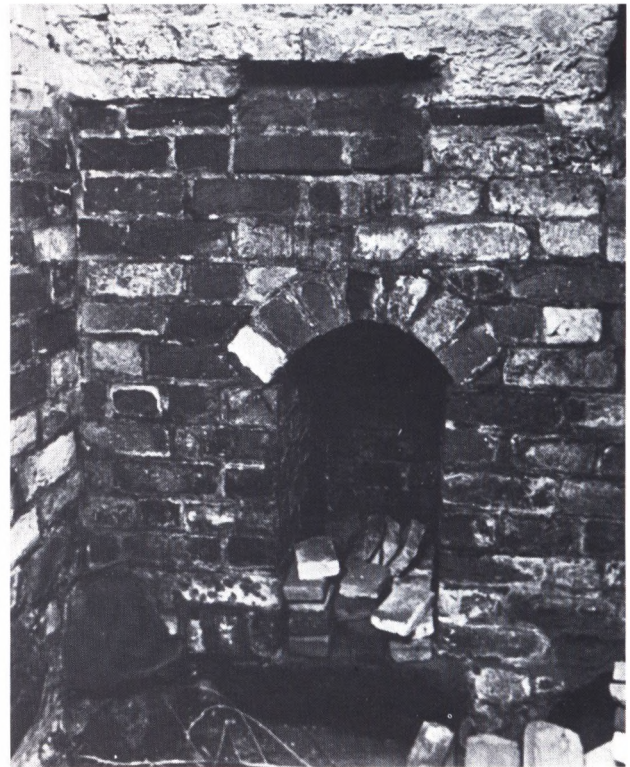


Fig. 28. Kanaler i nordvæggen af kælderen med forbindelse til stueetagen og til et løb, der udmunder i murkronen mod gaden.

men det tilbageværende er nok så interessant i denne sammenhæng (32). Idag er der nemlig et næsten kvadratisk grundmuret hus i to etager over kælder med kamtaktede gavle og hvævl i både kælder og første etage.

Husets bygningshistorie udgøres omtrent ved en samlet opførelse af stenhuset og en tilhørende to etager høj bindingsværksbygning mod øst, hvortil er adgang fra tre etager.

På stenhusets sydside er et kvadratisk trappehus –

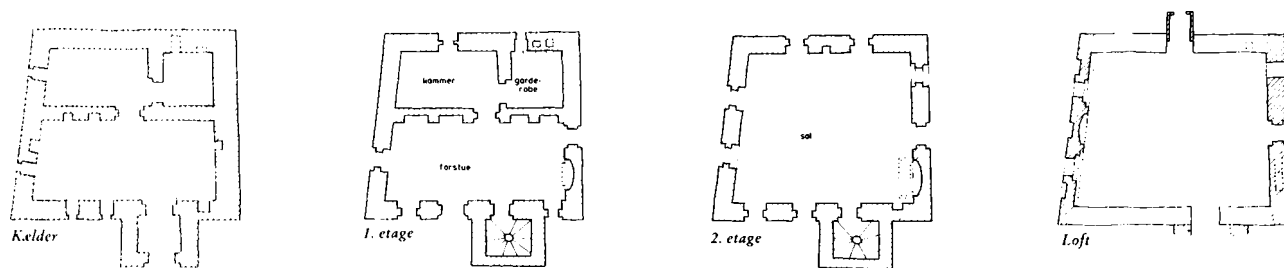


Fig. 29. Rekonstruerede planer af Præstegade 23. Mål 1:300. Udført efter C.M. Smidt og Fore. 3. dec. 1893's opmålinger.

det nuværende er rekonstrueret i 1968 på baggrund af spor i murværket og den bevarede nedre del, igennem hvilken er udvendig nedgang til kælderen (33).

I stueetagen, hvortil en fire trin høj trætrappe fører, er en ret rummelig forstue med kamin i østvæggen (fig. 27); og tæt nord for denne er døren til det opr. bindingsværkshus. Huset er delt ved en øst-vest gående tværmur med fladbuede nicher. I nordsiden af huset er et tøndehvælvet rum. Der er angivet en fortanding som efter en planlagt, men ikke opført tværvæg, der kunne adskille det hvælvede rum i et større og et mindre. I nordvæggen i dette mindre rum er to åbninger tæt ved gulvet begge med stærkt smiget bagvæg. Højere op på væggene er en på alle tre sider indhugget spor/rille som efter en fast hylde el. lign.

Husets kælder har samme planløsning som første etage, dog er hvælvet nærmest kurvehanksbuet, hvilket vi skal vende tilbage til. I det lille rum i kælderen er (svarende til det ovenfor beskrevne) i hvælvet mod gaden to åbninger til kanaler i væggen, der står i forbindelse med de førnævnte (fig. 28).

Husets anden etage har oprindeligt bestået af ét rum, flot oplyst af to fladbuede vinduer mod syd, vest og nord. I østgavlen er dør og ved siden af den kamin.

I loftetagen er ligeledes dør i østvæggen, her en ka-

min i vestvæggen og midt for nordsiden spor efter en kvist mod gaden. Øst for kvisten munder den før omtalte kanal fra kælderen ud i kun én åbning i murkronen.

Husets sindrige indretning med kanaler har givet anledning til forskellige overvejelser om brugen – er det en planlagt hypocauster, en slags hemmelighed en varmlufttørreindretning jvf. sporene efter en hylde i første etage? Der er næppe noget entydigt svar mulig. For en hypocauster mangler kanalerne sodsværtning, og der mangler anlæg til et ildsted i kælderen. Samme indvending kan gøres overfor tørreanlægssiden og i forhold til hemmeligheden, mangler der en rimeligere tømningssmulighed end at bære latrinen gennem begge de øvrige kælderrum og lade afdunstningen stige op i første etage! Det er forfatterens opfattelse at kanalerne skal forstås som et planlagt, men næppe ibrugtaget hypocausterianlæg svarende til adskillige af samtidens større bygningsanlægs.

Husets anden besynderlige indretning, kaminen på loftet (fig. 30) skal vel forklares ved, at det har været i brug til andre formål, end vi sædvanligvis forestiller os for middelalderens huse. Ved undersøgelsen af bygningen kunne det konstateres at der på alle spær (tagværket synes at være oprindeligt og in situ) var en regel-

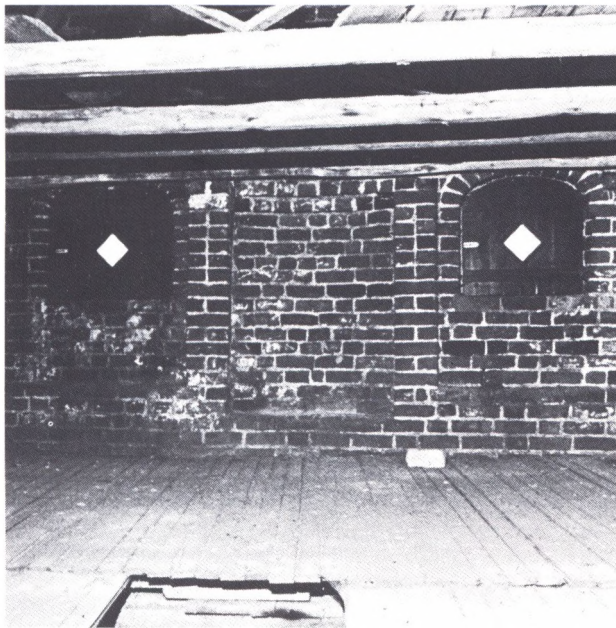


Fig. 30. Afbrudt kamin i loftetagens vestgavl.



Fig. 31. Det ombyggede hvælv i kælderen.

mæssig sømrække fra spærfoden til hanebånd med afstand omkring 20 cm. Sømrækken fulgte også hanebåndenes underside. En forklaring kunne altså være at taget havde været underklædt og etagen indrettet til beboelse.

Huset har trods sin øjensynlig godt overleverede stand undergået betydelige ændringer. Vor Frue Kirkes regnskab 1617 beretter, at huset var så bygfældigt, at præsten ikke havde boet deri i mange år og ikke kunne bebo det, hvorfor det skulle af ny opbygges og forbedres (34). Forbedringen på stenhuset kom til at bestå i: Omlægning af taget, nymuring af vestgavlen, der nu fik vandrette bånd og små afsatser istedet for kamtakker – ved denne ombygning blev tagkaminens kappe nedtaget, hvælvet i kælderen blev antagelig nedtaget sammen med en del af den langsgående skillevæg og ændret til et kurvehanksbuet hvælv (fig. 31).

Den operation er vanskelig at forestille sig uden det meste af huset er gået til, men der synes bevaret middelalderligt murværk i første etage så det må vel være udført således?

Bindingsværksbygningerne er antagelig nybygget ved denne lejlighed og vi kender intet til de middelalderlige forgængere (fig. 32) Det mod øst tilbyggede bindingsværkshus synes at have været ca. 22 alen langt, idet der til byggeriet leveredes en lang række tømmerstykker og murermaterialer, noget til nybyggeri, noget til reparationer, men kun ét stykke af denne længde, præciseret som »... til underslags...«

Huset har desuden ved ombygningen fået en kalkmaleridekoration i første etage bestående af de velkendte »skaktavlfelter« og ranker med engle og frugter omkring vinduerne (fig. 33). I byggeregnskabet er desuden nævnt astrag – læst til 600 stk., der kan tænkes brugt netop i stenhuset.

Det må være et spørgsmål værd, hvad hensigten

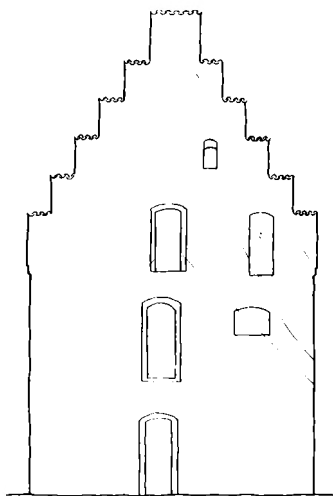


Fig. 32a. Østgavlen. Mål 1:200.



Fig. 33. Kalkmaleridekoration fra begyndelsen af 1600-årene på 1. etages vest, syd og mellemvæg.



Fig. 32b. Østgavlen med markering af de tre synlige tagspor. Det laveste svarer til husene, der blev nedrevet 1938.

med det store hus har været ved opførelsen omkring år 1500.

Det er uvist om Sct. Gertruds alter var bygherre eller udlejede jorden efter at have overtaget den, sikkert er det, at ejendommen falder til kirken efter refor-

mationen, og med oplysningen om at præsten ikke i lang tid havde boet i huset år 1617 (35), kan vi via præstelisten og kendskabet til borgerne i Kalundborg vide, at huset ikke har været beboet siden ca. 1572, da sognepræsten købte den senere »Lindegården« i Adelgade 23. At huset fra begyndelsen kan have tjent som præstebolig er vel ikke utænkeligt, men det synes givet at, Sct. Gertruds alters indtægter ikke var store (36) og næppe store nok til overhovedet at lønne en præst, så muligheden af at bygningen snarere var tænkt til udlejning er nærliggende.

8. Torvet 12

Med gennemgangen af de her nævnte stenhuse i Kalundborg er billedet næsten udtømt. Tilbage er kendskabet til endnu et stenhus, hvorefter kældrene er bevaret under Torvet 12, der nu kendes ved navnet »Gyths gården« eller »Sigrid Undsets hjem«.

Det var en to etager høj grundmuret bygning til Torvet, flankeret af to etages bindingsværksbygninger. De sidstes tilhører til middelalderen er uvis, men murdetaljer i kælderen af mellembygningen daterer den ret tydeligt til middelalderen (37). Naborelationer sandsynliggør, men et endegyldigt bevis kan ikke føres, at ejendommen er hovedgården i den tidligere omtalte gave som hovedsmanden Joachim Fleming stadfæster 1442.

I byens modsatte ende, mellem Vor Frue kirke og Adelgade 23 er der kendskab til et stenhus, der i 1510 blev handlet til rådmand Peder Jeipsen (38). For ca. en snes år siden bortgravedes fundamenter på dette sted, der iflg. museumsinspektør Chr. Waagepetersen kunne være fra et grundmuret hus, dog uden der blev foretaget undersøgelser på tomten, der idag henligger som parkeringsplads.

9. Sammenfatning

Kalundborg har i forhold til byens størrelse idag en stor samling af stenhuse. I forhold til middelalderens danske byer er det vel velvilligt at udtale sig for kategorisk, men der synes at have været et dominerende antal langs Adelgade.

Byens betydning i den senere del af middelalderen som overfartsby og slotskvarter synes at have spillet ind, såvidt det lader sig gøre at angive ejere/bygherrer. Med rimelig sikkerhed kan fem ejendomme tilskrives gejstlige eller gejstlige institutioner heriblandt den meget store »bispegård« med flere bygningsenheder. Af rent profant byggeri kendes kun med sikkerhed den gård der nævnes i Joachim Flemings stadfæstelsesbrev, men den forlængst nedrevne gård i Adelgade 10-14 kan have været en anden.

Udover de her nævnte stenhuse rummede byen tillige det store slotskompleks mod øst, i højmiddelalderen tillige vestborgen – de to borganlæg må en tid have fungeret sammen – gråbrødreklosteret nord for byen – mellem højbyen og nederbyen. En Sct. Jørgensgård i den østlige ende af Kordel (nederbyen) kan have været af grundmur ligesom nogle iøvrigt ukendte kapeller i byen. Hertil bør vel føjes den romanske Sct. Olai kirke på bakken nord for byen(erne).

Den stilhistorie der kan knyttes til de Kalundborgske huse er beskeden. Det er alle djærve huse, der ikke giver de store muligheder, når der søges typiske, daterbare detaljer. Det er generelt at vinduesåbningerne såvidt de kendes er relativt små, fladbuede omfattet af et spidsbuet spejl. På de huse, der direkte knytter sig til kirken, huset i kirkemuren og huset i Præstegade 23, er denne type anvendt i begge boligetager, mens de øvrige huse ikke har spejl om åbningerne i overetagen.

Blendingerne på »bispegården« er dels de helt enkle rektangulære, der ikke giver anledning til væsentli-

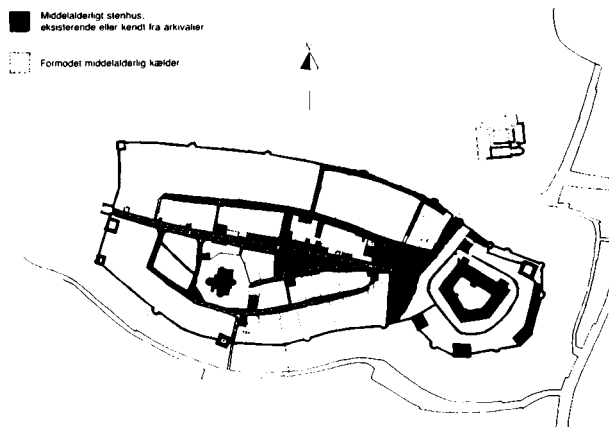


Fig. 34. Kort med indlagt ækvilidistance 6,25 meter, som illustration af et fælles udstykningssystem, der kan tænkes anvendt da Kalundborg blev anlagt.

ge sammenligninger, dels de kunstfærdige kantstillede stavblændinger på mellembygningen. Den sidste type kan genfindes på en række våbenhuse fra slutningen af 1400-årene i Vestsjælland, nærmest Kalundborg, i Ulstrup kirkes nordre våbenhus.

Det er min opfattelse, at ideen bag denne murermetode er den i midten af 1400-tallet populære anvendelse af skiftevis glaserede og uglaserede sten i ribber ved vinduer, blændingsgavle o.lign. Motivet er f.eks. anvendt på »Oluf Mortensens våbenhus« ved Roskilde Domkirke, der dateres til 1442.

Om der på »bispegården« har været fuld gavl over mellembygningen er uvis, men det er ikke min antagelse. Det har der selvfølgelig været på salshuset, men på grund af flere senere ommuringer har det ikke været muligt at rekonstruere et holdbart blændingsmotiv.

Kalundborgs bebyggelsesstruktur synes nok at være lidt anderledes end visse andre købstæders. Allerede

tidligt må byen være udstykket i sin hovedform med en hovedgade langs hvilken en nogenlunde ensartet udstykning kan have fundet sted (39). Langs sydsiden gaves rum for en baggade, der tillige kunne bebygges på sydsiden, mens nordre baggade først efter nogen opfyldning lod sig bebygge i større grad (40) (fig. 34).

Sent i 1987 har Nationalmuseet foretaget yderligere udgravninger i Kalundborg i Munkesøgade, vest for gadens nuværende afslutning (41). Der viste sig en dobbeltkælder af ca. 5,5 meters bredde utvivlsomt fra et grundmuret hus. Dens placering vest for Munkesøgades nuværende afbøjning mod Adelgade, men med helt klar respekt for gadeflugten, må forstås således, at Munkesøgade har fortsat vestover helt til bymuren. At gaden nu kan bevises at have været bebygget på den nordre side endog med svære stenhuse fra 14. – begyndelsen af 17. århundrede kan give anledning til at tage de efterretninger (42) om mange kælderfundamenter, der viste sig under udgravninger til kalundborghallerne i 1960-61 og svømmehalsanlægget i 1970 op til fornyet undersøgelse. Desværre foreligger ingen gennemførte undersøgelser af disse fund, alene erindringer og pressefotos er overleverede.

Grundene har været relativt beskedne, og det synes som om husene har spændt ud som langhuse mod gaden. Allerede i de senmiddelalderlige dokumenter omtales de senere så udbredte »strandgårde«, bygninger til lager, stalde og tjenesteboliger. Systemets udbygningsgrad i middelalderen kan ikke eftervises, men det må vel tages som en konsekvens af trange pladsforhold indenfor den privilligerede byes mure. I hvilket omfang systemet kan knyttes til stenhuse, der må anses for at repræsentere de bedst bemidlede boliger lader kilderne os ikke svare på, men der synes at have været et socialt skel, som tidligere antydnet, mellem ejerne af stenhuse og af bindingsværks- og tømmerhuse.

Noter

1. Kalundborg byes historie bind 3 [KbH-3] side 16 f. Se endvidere KbH-4, udkommer 1988.
2. Udgravninger ved C. M. Smidt 1907-43. Beretning i Nationalmuseets Arbejdsmark 1936.
3. Enkelte oplysninger fra museumsinspektør Hugo Mathiesen i Nationalmuseets II afd. og i Kalundborg rådstuearkiv, »sag om opførelse af nyt rådhus« 1846-54.
4. LA – pergamentsamlingen. DKG III, Kalundborg 2 (1495-10/3).
5. Kanz. brevbøger 1616-20 s. 445 og 722.
6. RA – Rentekammeret 214.36-37.
7. Privilegier 1660.
8. Rep. II 7300-udat 1442.
9. Der synes at være en divergens mellem KbH-3 side 28 ff og KbH-I side 23 ff i nogle af ejendomsplaceringerne. De her valgte bygger på KbH-3.
10. Jvf. William Christensen: Dansk statsforvaltning i det 15. årh., KbH 1903 side 83-90.
11. Brevene stammer fra registranten over breve på Roskildegård; her nr. C17, C18 og C22. De skal sammenholdes med note 12.
12. Danske Kanz. reg. 1535-50 side 300.
13. Rep II, nr. 5882 (1486 – 18/5).
14. Rep II, nr. 9353 (1501 – 3/5).
15. Kalundborg branddirektorat, Brandtaxationer 1736-1936; her 1736 nr. 18.
16. Undersøgelsesresultaterne er venligst meddelt af museumsinspektør Morten Aaman Sørensen, Nat mus II afd. Nat mus undersøgelsen er suppleret og sammenholdt med opmålinger fra KA 1961 af Jørgen Franck og Jørgen Westergård.
17. Naborelationerne kan stedfæste huset til: Rep II nr. 413 (1454 – 20/12).
18. Udførlig beskrivelse i KbH-3 side 31 ff og 100 ff.
19. Huset har ikke kunnet undersøges, men det vides at være udvidet i dybden 1854. I kælderens er middelalderligt murværk, og vægtykkelsen tyder på, at det fortsætter til mellem 1. og 2. etage – antagelig til cordongesimsen. Et par middelalderlige murankre er synlige i denne højde. Se KbH-3 side 99 f.
20. Resultaterne skyldes: museumsinspektør Morten Aaman Sørensen, arkitekt Jens Ravn, Kalundborg kommune og forfatteren.
21. Udstykningen af ejendommen i 1538 nødvendiggjorde en ændret planløsning særlig i den østre ende af huset. Dan. Kanc. reg. 1535-50 side 300.
22. Jvnf. Chr. Waagepetersen, kort i Kalundborg og omegns museums arkiv, august 1970.
23. Kalundborg branddirektorat, Brandtaxationer 1736-1936, her taxation 1736 nr. 10.
24. Dan.kanc. reg. 1535-50 side 73.
25. Udgravning ved dr. phil Aage Roussel, Nat mus II afd. 1967.
26. Kalundborg rådstuearkiv, tingsvidne 1541.
27. Dan. Kanc. reg. 1535-50 side 132.
28. KbH – I side 47 ff og KbH-4.
29. Rep II, nr. 5435 (1484 – 5/4).
30. Rep II, nr. 8824 (1499 – 15/6).
31. Huset blev udvendig restaureret 1935 ved arkitekt C M Smidt, men der er aldrig foretaget indvendige arbejder. Huset henligger derfor stadig (1987) som byggeplads! ’
32. Beklageligvis nedrev Kalundborg Kommune de énetages bindingsværksbygninger fra 1700-tallet i 1938, for istedet at opføre det ikke særlig velproportionerede alderdomshjem op til stenhuset. At det rededes skyldes consul Georg Bestle, der i 1905 købte huset af den daværende ejer og lod det frastykke bindingsværksejendommen. Samme år gav G. Bestle ejendommen til staten.
33. Udført af museumsinspektør, arkitekt Morten Aaman Sørensen.
34. LA – kirkeinspektionsarkiver 1614-25, her 1617.
35. Samme som 34.
36. RA – pergamentsamlingen, Gejstlige lokalarkiver Kalundborg, Fransiskanerkloster nr. 2 (1516 – 1/11 KbH-I side 52).
37. Undersøgt 1910 af C. M. Smidt, Nat mus II afd.
38. Rep II, 11599 (1510 – 19/8).
39. Se forfatterens korte redegørelse i Antikvariske Studier 6, 1983. s. 200-206.
40. C. M. Smidt fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1936. Kan muligvis revideres efter de af RAS fortagne udgravninger 1983-85, hvorfra der endnu kun er foreløbige rapporter tilgængelige.
41. Venligst meddelt af museumsinspektør Niels Engberg og besigtiget af forfatteren.
42. Særlig bør nævnes Egon Iversen, Kalundborg, der som amatørarkæolog har bidraget med mange gode oplysninger.